

УДК 94:334.713(477)«18/19»
<http://doi.org/10.5281/zenodo.400765>

Вановська Інна Марківна,
*кандидат історичних наук,
доцент факультету перепідготовки
та підвищення кваліфікації Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

ЖІНОЧІ ХУДОЖНІ ТЕКСТИЛЬНІ ПРОМИСЛИ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті розглядаються динаміка, загально- та регіональні особливості розвитку в Україні жіночих художніх текстильних промислів як малої форми домашнього підприємництва протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Детально аналізуються історико-культурні умови становлення жіночих художніх текстильних промислів в Україні, основні форми їх соціально-економічної організації. Виявлено специфіку магичних функцій українок, пов'язаних з категорією «жіноче рукоділля». Проаналізовано різноманіття жіночих художніх текстильних виробів, обрядові функції жіночого домашнього прядіння, ткацтва, килимарства, вишивання, сукнарства та інших видів жіночих художніх виробів в контексті світоглядних уявлень українців та їх місця в європейській цивілізації.

Ключові слова: художні текстильні вироби, жіноче рукоділля, жіноче домашнє підприємництво, прядіння, ткацтво, килимарство, вишивання, сукнарство.

В статье рассматриваются динамика, общие и региональные особенности развития в Украине женских художественных текстильных промыслов как малой формы домашнего предпринимательства на протяжении второй половины XIX – начала XX ст. Детально анализируются историко-культурные условия становления женских художественных текстильных промыслов в Украине, основные формы их социально-экономической организации. Выявлена специфика магических функций украинок, связанных с категорией "женское рукоделие". Проанализировано многообразие женских художественных текстильных изделий, обрядовые функции женского домашнего прядения, ткачества, ковроделия, вышивание, сукноделия и других видов женских художественных изделий в контексте мировоззренческих представлений украинцев и их места в европейской цивилизации.

Ключевые слова: художественные текстильные изделия, женское рукоделие, женское домашнее предпринимательство, прядение, ткачество, ковроделие, вышивание, сукноделие.

The article deals with features and dynamics of development in Ukraine the female house crafts and handicraftsmanship, variety of the female small industrial business is analyzed, its main forms, the social and economic organization and geography in the second half of XIX — at the beginning of the XX century are revealed. It is noted that in the first post-reform years everywhere in Ukraine there were all necessary both objective, and subjective prerequisites for widespread development of the female crafts and handicraftsmanship, the characteristic is given to the main types of small industrial business in which Ukrainian women were occupied. Thus, more and more significant and active role in stimulation of development the female house crafts and handicraftsmanship was played by activity of the state departments, local municipalities, different economic societies and numerous private patrons and investors. Thus, activity of nation-wide and provincial structures, being imposed on the all mass of socio-economic factors, in total created the background for development the female crafts and handicraftsmanship and which defined the location and specific weight of the female house industrial business in the economic and gender structure of Ukraine during the second half of XIX — at the beginning of the XX century.

Keywords: female house crafts and handicraftsmanship, weaving, carpetmaking, handicraft exhibitions, small-scale production, gender relations.

Постановка проблеми обумовлена тим, що повсюдно в Україні споконвіку вважалося, що жінка зобов'язана вміти виконувати прядильні та ткацькі роботи, інакше її не вважали повноцінною дружиною та господаркою. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. етнічна ідентичність та ментальність українського народу формувалася, в тому числі, на основі ціннісних переваг відбитих у його етнічній виробничій культурі. В умовах модернізації України протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст., після відміни кріпосного права та початку ліберальних реформ, які сприяли початку якісно нового етапу в розвитку традиційних жіночих художніх текстильних промислів, створився широкий простір для їх динамічного розвитку, для

їх ринкової та соціокультурної трансформації. Саме з цього періоду на території українських губерній стали виникати досить великі осередки жіночого художнього текстильництва, що зайняли вагоме місце в загальноукраїнському та світовому культурному просторі. Більшість жіночих художніх виробництв якісно змінилися, перетворившись з патріархальної у форму товарного виробництва. В Україні стали з'являтися відносно великі килимарські мануфактури і фабрики, але основна частина українського населення продовжувала задовольняти власні потреби домотканими художніми тканинами і килимами, які були виготовлені українськими жінками в домашніх умовах. Участь українського жіноцтва в художніх текстильних výro-

бництва поступово ставала все більш активною, що вело до змін в організації малих форм текстильництва, до суттєвого розширення асортименту художніх текстильних виробів, а також до нового художнього рівня жіночих текстильних промислів як важливого етнокультурного явища України в умовах українського національного відродження.

Аналіз актуальних досліджень. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. суттєвіший внесок в наукову розробку питання участі українського жіноцтва в художніх текстильних виробництвах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зробили такі дослідники як О.Г. Босий [1], Ф.К. Волков [2], А.К. Жук [3], А. Зарембовський [4], Д.К. Зеленин [5], Т.В. Каравасильєва [6], О.Р. Кісь [7], С.А. Давыдова, Е.Н. Полоцкая, К.И. Беренс, Е.О. Свицерский [8], В. Малина [9], М. П. Маслов [10], М. А. Трубчанінов [11] та інші, роботи яких вирізняються постановкою проблеми, насиченістю фактичним матеріалом, вивченням деяких важливих аспектів динаміки жіночих художніх текстильних виробництв у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні еволюції художніх текстильних промислів жіночого населення Наддніпрянської України в контексті соціально-економічного та етнокультурного розвитку цього українського регіону протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Реалізація поставленої мети досягається шляхом розв'язання ряду взаємозалежних і в той же час самостійних наукових задач, а саме в аналізі факторів розвитку жіночого дрібного промислового підприємництва; визначенні його основних форм, соціально-економічної організації та географії; вивченні асортименту художніх текстильних виробів; дослідженні особливостей та динаміки розвитку жіночих художніх текстильних промислів в різних регіонах України протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Проаналізовані нами фактичні дані дозволяють говорити, що зародження та роз-

виток в Україні жіночих художніх текстильних промислів визначалося багатьма факторами: багатими історичними традиціями, наявністю необхідних природних ресурсів, рівнем розвитку продуктивних сил, відокремленням ремесла від сільського господарства, розвитком ринкових відносин, формуванням регіональних та загальноукраїнського ринку тощо [18, с. 45-53]. Активна діяльність державних структур, земств та громадських організацій, накладаючись на всю масу соціально-економічних факторів, в сукупності створювали той фон, на якому відбувався розвиток малих форм жіночого домашнього підприємництва і який визначав динаміку, основні форми, соціально-економічну організацію, географію жіночого домашнього прядіння, ткацтва, килимарства, вишивання, сукнарства та виробництва інших видів художніх виробів, а також визначав їх місце і питому вагу в господарській й гендерній структурі України [11, с. 190-195].

На цьому загальному тлі, протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст., в ході буржуазного реформування України, істотно змінювалася роль жінок у сфері малого домашнього підприємництва, що дозволяє судити про те, наскільки вдалося українському суспільству перебороти стереотипи традиційної патріархальної культури, відмовитися від старих суспільних установок і виробити в ході ліберальних реформ нову філософію й нормативну базу жіночого домашнього підприємництва, зокрема художнього текстильництва [20, с. 20-27]. Із покоління в покоління народні майстри передавали й удосконалювали як техніку, так і основні принципи художнього оформлення тканин і килимів. Українські народні майстри, які займалися виробництвом художніх тканин і килимів, ставили перед собою основною метою збереження української національної ідентичності, традиційної народної культури і мови, популяризацію історії українських народних промислів, передачу наступним поколінням українських народних виробничих традицій. При цьому, було характерним, що протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в українському суспільстві не

викликало протесту прагненню жінок до різних форм підприємницької діяльності, до гендерної рівності в професійних заняттях, до спроб змінити традиції поведження жінок в родині кустаря. У кожному українському регіоні виготовлення різноманітних художніх тканин та килимів мало свою багатовікову історію та свої глибокі традиції [14, с. 455-647].

Жіночі виробництва художніх тканин і килимів були одним із найпоширеніших в пореформеній Україні видів дрібнотоварного виробництва, залишалися невід'ємною частиною домашніх занять жінок в кожній українській родині. Специфіка українського етнокультурного простору була вплетена у формах художніх текстильних виробів українського жіноцтва, якими користувався український народ [19, с. 7-19]. При цьому, для організації товарного виготовлення художніх тканин і килимів у домашніх умовах, українським народним майстриням не потрібні були великі витрати. Сировину для ткання вони могли виробляти у власному господарстві, чому сприяли природно-географічні умови України. На її лісостепових і степових просторах можна було розводити овець, а на родючих ґрунтах – засівати великі площі коноплями та льоном, що забезпечувало сировинну базу промислу. Із багатьох видів місцевих рослин, плодів, комах і матеріалів дрібні народні майстрині навчилися одержувати чудові природні фарби різних відтінків для фарбування своїх художніх виробів. В різних регіонах України і навіть у різних промислових господарствах одного населеного пункту народні майстрині виготовляли барвники за своїми рецептами, які намагалися зберігати в таємниці й передавали як цінність у спадок. Разом із динамічним розвитком жіночого домашнього прядіння, ткацтва, килимарства, вишивання, сукнарства та їх трансформацією в товарне виробництво українські народні майстрині дедалі частіше експериментували й винаходили нові барвники, знаходили нові способи фарбування килимів [15, с. 68-91].

Поступальний розвиток ринкових відносин в другій половині XIX – на початку XX ст., пред'являв чимраз більший попит

на текстильні вироби народних майстринь, особливо на вдосконалені художні вироби, що визначало подальші шляхи розвитку традиційного для українських земель художнього ткацтва, килимарства, вишивання, сукнарства та інших видів жіночого художнього текстильництва [16, с. 34-41]. Значну увагу українські народні майстрині приділяли компонентам знаковості обрядових реалій і фізичних характеристик ткацьких виробів, якими обумовлювали їхню обрядову символіку. Враховувався механізм дії магічних обрядів, які ґрунтувалися на традиційних уявленнях про «надприродне», комунікація з якими реалізувалася за допомогою виробів художнього ткацтва [22, с. 280-286].

Жіноче декоративно-прикладне мистецтво України було зосереджено на задоволенні потреб як місцевого сільського, так й міського населення. Саме тому, протягом другої половини XIX – початку XX ст. повсюдно в Україні жінки-виробниці художнього текстилю у своїх перевагах орієнтувалося як на національні традиції, так й на тогочасну новітню європейську моду. У відповідності зі зміною художніх стилів в українських кустарних осередках виготовлялися візерункові тканини, гобелени, покривала, килими, бісерні вироби, пояси, а також окремі деталі костюма, текстильні аксесуари, хустки, шалі та інші текстильні вироби. Одночасно жіночі домашні прядіння, ткацтво, килимарство, вишивання, сукнарство та інші промисли залишалися одним із найважливіших елементів національної культури українського народу [10, с. 20-21].

Кожен регіон України протягом усієї другої половини XIX – початку XX ст. зберіг цілу низку специфічних рис у своєму соціально-економічному та етнокультурному розвитку, але повсюдно спостерігався досить високий рівень товарності жіночих художніх текстильних виробництв. Товарний характер жіночої дрібної текстильної промисловості виявився задовго до середини XIX ст., завдяки чому в багатьох регіонах України протягом другої половини XIX – початку XX ст. поступово сформувалися кустарні осередки, в яких українське жіноцтво спеціалізувалося на вироб-

ництві одного-двох видів художньої текстильної продукції. Причому одні кустарні осередки художнього текстильництва були пов'язані з регіональними ринками збуту, а інші – з загальноукраїнським [8, с.1-18].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумки узагальнення й аналізу розглянутого фактичного матеріалу, можна з упевненістю констатувати, що в Наддніпрянській Україні протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. склалися всі необхідні об'єктивні та суб'єктивні передумови для широкого розвитку тут жіночих художніх текстильних промислів. Поступово все більш значну й активну роль у стимулюванні розвитку художніх текстильних промислів серед українського жіноцтва відіграла діяльність державних відомств, місцевих земств та різних господарчих товариств. В результаті всіх цих факторів протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. художні текстильні промисли українського жіноцтва, будучи фундаментом національної культури, перебували в прямій залежності від рівня розвитку духовної культури українського суспільства, залишалися важливою формою ідентифікації українського національного відродження, були особливим типом народної художньої творчості й містили в собі різноманітні історичні, соціокультурні, етнокультурні та художні процеси. При цьому участь жінок у підприємницькій діяльності, що мала місце й у дореформений час, сприймалися як щось природне в складній особистій ситуації, як життєва необхідність, прагнення забезпечити гідне життя собі й своїм дітям Навколишній світ, відбитий у художніх тканинах і килимах, метафорах, порівняннях, символах – це один з факторів, що визначав універсальність і специфіку конкретної національної картини світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Босий О.Г. Знакові функції виробів ткацтва у звичаєво-обрядовій культурі українців: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / О.Г. Босий / НАН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М.Т.Рильського. – К., 2000. – 18 с.
2. Волков Ф.К. Этнографические особенности украинского народа / Ф.К.Волков // Украинский народ в его прошлом и на стоящем. – Петроград: Тип. т-ва “Общественная польза”, 1916. – Т.2. – С.455-647.
3. Дутка Р.М. Полтавські вибійчані рушники / Р.М. Дутка // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 6. – С. 46-50.
4. Ежегодник главного управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия. – СПб.: Тип. В. П. Мещерского, 1914. – 529 с.
5. Ежегодник народного труда / [под. ред. В.В.Черняева]. – М.: Тип. И.Д.Сытина, 1898. – 461 с.
6. Жук А.К. Українські народні килими (ХVII – поч. ХХ ст.) / А.К. Жук. – К.: Наук. думка, 1966. – 151 с.
7. Журнал Совещания о нуждах кустарной промышленности. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1909. – 26 с.
8. Зарембовський А. История и техника тканья украинских килимов // Материалы по этнографии. т. III. Вып. первый. – Ленинград: Изд. гос. рус. музея, 1926. – С. 1-18.
9. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин. – М.: Наука, 1991. – 511 с.
10. Иллюстрированный кустарный словарь. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1895. – 146 с.
11. Историко-статистический обзор промышленности России // Под.ред. Д.А. Тимирязева. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1883. – Т. 1. – 222, 53, 83, 164с.
12. Кара-Васильева Т.В. Традиційне і нове в полтавських рушниках / Т.В. Кара-Васильева // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 5. – С. 45-52.
13. Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в традиційній українській сім'ї ХІХ – початку ХХ ст. / О.Р. Кісь // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян: Збірник наукових праць. – Київ: Стило, 1999. – С.49-55.
14. Кустарная промышленность России. Женские промыслы / С.А. Давыдова, Е.Н. Полоцкая, К.И. Беренс, Е.О. Свицерский. – СПб.: Изд. отделом СЭ и СС, 1913. – 440 с.

LITERATURA

1. Bosij O.G. Znakovi funkcii virobiv tkactva u zvichaevo-obrjadovij kul'turi ukraïnciv: Avtoref. dis... kand. ist. nauk: 07.00.05 / O.G. Bosij / NAN Ukraïni. In-t mistectvoznavstva, fol'kloristiki j etnologii im. M.T.Ril's'kogo. – K., 2000. – 18 s.
2. Volkov F.K. Jetnograficheskie osobennosti ukrainskogo naroda / F.K.Volkov // Ukraïns'kij narod v ego proshlom i nastojashhem. – Petrograd: Tip. t-va "Obshhestvennaja pol'za", 1916. – T.2. – S.455-647.
3. Dutka R.M. Poltav's'ki vibijchani rushniki / R.M. Dutka // Narodna tvorchist' ta etnografija. – 1988. – № 6. – S. 46-50.
4. Ezhegodnik glavnogo upravlenija zemleustrojstva i zemledelija po Departamentu zemledelija. [SPb.: Tip. V. P. Meshherskogo, 1914. 529 s.
5. Ezhegodnik narodnogo truda / [pod. red. V.V.Chernjaeva]. – M.: Tip. I.D.Sytina, 1898. – 461 s.
6. Zhuk A.K. Ukraïns'ki narodni kilimi (XVII – poch. HH st.) / A.K. Zhuk. – K.: Nauk. dumka, 1966. – 151 s.
7. Zhurnal Soveshhanija o nuzhdah kustarnoj promyshlennosti. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1909. – 26 s.
8. Zarebovs'kij A. Istorija i tehnika tkan'ja ukrainskih kilimov // Materialy po jetnografii. t. III. Vyp. pervyj.– Leningrad: Izd. gos. rus. muzeja, 1926.– S. 1-18.
9. Zelenin D.K. Vostochnoslovjanskaja jetnografija / D.K. Zelenin. – M.: Nauka, 1991. – 511 s.
10. Illjustrirovannyj kustarnyj slovar'. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1895. – 146 s.
11. Istoriko-statisticheskij obzor promyshlennosti Rossii // Pod.red. D.A. Timirjazeva. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1883. – T. 1. – 222, 53, 83, 164s.
12. Kara-Vasil'eva T.V. Tradicijne i nove v poltav's'kih rushnikah / T.V. Kara-Vasil'eva // Narodna tvorchist' ta etnografija. – 1981. – № 5. – S. 45-52.
13. Kis' O. Osoblivosti socializacii divchatok v tradicijnij ukraïns'kij sim'ï XIX – pochatku XX st. / O.R. Kis' // Etnichna istorija narodiv C'vropi. Tradicijna etnichna kul'tura slov'jan: Zbirnik naukovih prac'. – Kiïv: Stilos, 1999. – S.49-55.
14. Kustarnaja promyshlennost' Rossii. Zhenskije promysly / S.A. Davydova, E.N. Polockaja, K.I. Berens, E.O. Sviderskij. – SPb.: Izd. otelom SJe i SS, 1913. – 440 s.
15. Kustarnye promysly. Tekushhaja statistika za 1912. – SPb.: Tip. V.Kirshbauma, 1913. – 282 s.
16. Ljashhenko P.I. Kustarnaja promyshlennost' i ee sovremennaja problema / P.I. Ljashhenko // Bjulleten' Glavkustproma Jugo-Vostoka. – 1922. – S. 34-41.
17. Malina V. Narodne mistectvo Pivdnja Ukraïni. Kinec' XIX – pochatok XX st. / V. Malina. – Mikolaïv: Artil' «Hudozhnij hram», 2007. – 448 s.
18. Maslov M. P. Rozvitok v Ukraïni kustarnih shovkoobrobnih promisliv jak vazhlivoï galuzi nacional'nogo gospodarstva u drugij polovini HHH – pershij tretini HH st. / M. P. Maslov // Istorija ta geografija: Zb. nauk. pr. Hark. nac. ped. un-tu im. G. S. Skovorodi. – H.: Majdan, 2009. – № 36. – S. 45 – 53.
19. Matviïv V. Bilinnja ta farbuвання polotna ta nitok kustarnimi zasobami / V. Matviïv. – H.: Ukraïnkustarspilka, 1922. – 29
20. Molchanov V.S. Narodnoe uzornoe perebornoe tkachestvo / V.S. Molchanov. – M.: Vsesojuznoe kooperativnoe izd-vo, 1960. – 31 s.
21. Obzor dejatel'nosti Glavnogo upravlenija zemleustrojstva i zemledelija za 1914 g. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1910. – 307 s.
22. Svod materialov po kustarnoj promyshlennosti v Rossii. – SPb.: Tip. Panteleevyh, 1874. – IH, 629 s.
23. Svod statistiko-jekonomicheskikh svedenij po Rossii. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1912. – 538 s.
24. Trubchaninov M. A. Vitchiznjana istoriografija social'no-ekonomichnoï ta gumanitarnoï dijalnosti ukraïns'kih zemstv / M. A. Trubchaninov // Istorija ta geografija: Zb. nauk. pr. Hark. nac. ped. un-tu im. G. S. Skovorodi. – H.: Majdan, 2009. – № 36. – S. 209–216.